

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КОМПОНЕНТА РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ В КОНТЕКСТІ ЗВ'ЯЗКІВ З КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

УДК 94(477.63)

А. В. Портнов

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

СЕЛЯНСТВО ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ МІЖ ПОЛЬСЬКОЮ ШЛЯХТОЮ І РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)¹

Проаналізовано питання взаємин у трикутнику: українське селянство, польська шляхта і російська адміністрація у Правобережній Україні, присланій до імперії Романових унаслідок поділів Речі Посполитої.

Політика Російської імперії щодо селян на новоприєднаних землях унаслідок поділів Речі Посполитої 1772, 1773 і 1795 рр. і проблема використання селянського питання в ідейній боротьбі за символічне «привласнення» Правобережної України (тобто територій Волинської, Київської і Подільської губерній) висвітлена в історичній літературі фрагментарно [5; 12; 14]. Окремо слід відзначити характерне для національних історіографій регіону перенесення національно-романтичної оптики (протиставлення *руського-православного селянства та польського католицького панства*) і мови опису на більш ранні історичні періоди.

На момент розділів Речі Посполитої в середовищі польських еліт (і на Правобережній Україні також) функціонувала станова обмежена концепція «шляхетської нації» як надетнічної спільноти з міфом окремого від решти станів походження. При цьому близькість мови й релігії

¹ Дослідження виконане в рамках проекту «Die Teilungen Polens. Teilungserfahrung und Traitionsbildung» при Трирському університеті, підтриманому Volkswagen Stiftung.

© А. В. Портнов, 2006

не наближали навіть етнічно польського селянина до шляхтича (див. детальніше [3; 13; 15]). Водночас у першій третині XIX ст. підхід Російської імперії до проблем західних губерній визначався станово-династичною природою цієї держави, тому для Петербурга і місцевої адміністрації тамешні шляхтичі були «поміщиками» і лише потім «поляками».

Досвід й очікування сторін у селянському питанні залежали перш за все від пам'яті про події 1768 і 1794 рр. У 1768 р. спалахнув кривавий масовий рух, відомий у літературі під назвою Коліївщина (див. зауваги до історіографії проблеми у [2]), проте і через десять років після його придушення шляхта вірила чуткам про російських агентів, що провокували православних священників закликати селян «різати панів», про освячення ножів і навіть про згадки у православному богослужінні імператриці Катерини II, які насправді були споминами про Богородицю [4, с. 199–202]. А в 1794 р. розпочалося польське повстання під керівництвом Тадеуша Костюшки, під час якого селяни стали об'єктом польсько-російської боротьби за душі: сам Костюшко виступав за звільнення кріпаків і виховання їх у польському культурно-мовному дусі; російська ж адміністрація закликала селян поставити державний інтерес вище відданості власнику-поміщику [14, с. 314–318]. Щоправда, після перемоги над повстанцями імперія швидко згадала про становий принцип, продемонструвавши тим самим тактичний характер однієї з перших своїх спроб шукати опору в підлеглому, а не панівному стані.

Російська влада фактично не втручалася у стосунки поміщика із селянами, хоч ті взаємини були далекими від патріархальної ідилії. Крайнім свідченням тому стало відверто вороже ставлення більшості селян до звернення польських шляхтичів підтримати повстання 1831 р. Значно більш дієвим виявився заклик російського генерала Сакена, який обіцяв, що кріпаки більше не будуть належати власникам, які повстали проти монаршої влади, і закликав селян доносити на останніх [12, с. 198, 262].

У даній статті пропонуємо декілька міркувань з приводу розвитку «селянського питання» під впливом польського повстання 1830–1831 рр. на підставі архівного матеріалу органів центральної та місцевої імперської влади.

Перші спроби селян «шукати правду» в російській адміністрації документально підтверджені з 1820-х років. Тоді, реагуючи на поширення серед кріпаків чуток про надання їм волі і стрімке зростання кількості скарг на поміщиків, Микола I видав 12 травня 1826 р. маніфест зі спростуванням переказів про звільнення державних селян від податків і приватновласницьких селян – від влади поміщиків. Той самий маніфест,

зважаючи на збільшення кількості петицій від селян, наказував «для прекращения сего зла и сохранения тишины и порядка» «сочинителей или писателей таковых просьб, яко возмутителей общего спокойствия, предавать суду и наказанию по всей строгости законов» [9, арк. 41]. У рескрипті на ім'я міністра внутрішніх справ від 1 вересня 1826 р. імператор висловлював упевненість у тому, що «дворянское сословие... с прискорбием встречает каждый пример злоупотребления законной власти над крестьянами и с негодованием отвергает все крайности, с отеческим началом сея власти несовместных» [9, арк. 45].

Аксиома «отеческих начал» доповнювалась ще однією метафорою бюрократичного походження. Канцелярії Київського, Волинського й Подільського генерал-губернаторів уже в 1831 р., визначаючи особисту відповідальність поміщика за збереження тих самих «тишины и порядка», роз'яснювали: «Каждый помещик есть ближайший полицмейстер в своих владениях и отвечает своим именем и благосостоянием за малейшее неустройство» [7, арк. 6 зв.].

Заборонивши селянам скаржитися на «отца» і «ближайшего полицмейстера», центральна влада таки не виключала можливостей одиничних відхилень від норми. Щодо таких випадків Микола І інструктував повітових предводителів дворянства. У їхній обов'язок входило періодично відвідувати всі навколишні маєтки й неофіційно цікавитися ставленням поміщиків до селян. У випадку одержання інформації про зловживання слід було перш за все пересвідчитися у її правдивості, потім зустрітися з поміщиком і провести з ним роз'яснювальну розмову, паралельно неофіційно передавши ці відомості губернському предводителю, котрий, у свою чергу, доводив інформацію до відома гражданського губернатора, проте не ініціював жодних дій. І лише у випадку безрезультатності роз'яснювальної розмови за тим самим ієрархічним ланцюжком усі перелічені чиновники переходили «уже совокупно к мерам пресечения порядком» [9, арк. 46].

Скарги селян на жорстоке поводження поміщиків стали предметом розгляду і Комітету міністрів – вищого адміністративного органу в Санкт-Петербурзі, створеного у вересні 1802 р. як дорадчого інституту абсолютної монархії. Справа про «изнурение крестьян со стороны помещиков Волинской губернии», котру місцевий губернатор переслав до Петербурга, містить сам текст прохання із викладенням фактів примушування селян працювати у святкові дні і доведення їх до межі голоду. Закликаючи «не дать погибнуть в скорботе и тиранстве невинно», селяни – прохачі свідчать, що всіма чиновниками польського походження «человек почитается хуже скота и при том посудите, что благочестивый христианин, по занятию работами, не бывает никогда в Церкви Божь-

ей... и сам не знает, что он такое: человек ли или несчастная тварь» [6, арк. 476].

Рішення Комітету є особливо цікавим. Не помітивши «підказки» (невідомо, свідомої чи ні) селянської петиції про вплив утисків з боку польських шляхтичів на становище православного населення, петербурзькі сановники констатували, що в розслідуванні цієї справи взагалі немає необхідності, оскільки прохання ніким не підписане. Окрім того, Комітет посилався на нещодавню поїздку по Волинській губернії сенатора Сіверса, «от когото, без сомнения, не сокрылись бы столь чрезмерные отягощения крестьян», що виступає додатковим аргументом на користь залишення скарги «без всякого действия» [6, арк. 477].

Чи змінюється така політика російського уряду після придушення польського повстання? Упродовж 1831-го і кількох наступних років серед документів канцелярії київського військового губернатора часто зустрічаються два види паперів – скарги поміщиків на непокору їхніх кріпаків із проханням про державне втручання для відновлення послуху і заяви селян на поміщиків про утиски як помсту за доноси про їхню участь у польському повстанні.

25 червня 1831 р. генерал-ад'ютант Олександр Бенкендорф писав київському військовому губернатору Борису Княжніну про отриманим відомості, буцімто «крестьяне Киевской губернии нередко употребляют во зло предоставленное им право предоставляют начальству своих помещиков» [10, арк. 1]. У відповідь Княжнін зауважив, що ще не одержав жодної скарги від поміщиків на подібні зловживання з боку селян, якщо ж останні передавали владі своїх панів або економів, які брали участь у повстанні, нестачі доказів (заготовлення зброї, снарядів і припасів) жодного разу не було. Більше того, губернатор послався на розпорядження генерала Сакена, щоб «крестьяне, как единственно соблюдающие в нынешнее время долг верноподданнической присяги, не были угнетаемы своими владельцами» [10, арк. 3] і переказував Бенкендорфу зміст своїх власних розпоряджень: селян, що довели власну відданість престолу, захистити від утисків і переслідувань; усіх поміщиків та економів попередньо проінформувати про неприпустимість помсти над підлеглими; оголосити селянам про подальше дотримання вірності. Якщо ж поміщики таки не втримувалися від покари, кріпакам дозволено було звертатися до найближчого начальства [10, арк. 4 зв.].

Чим закінчувалися подібні скарги, можна дізнатися з кількох справ, пов'язаних із конкретними заявами селян. Наприклад, 9 вересня 1831 р. шестеро кріпаків с. Кухарів Радомисльського повіту Київської губернії поскаржились на економа Я. Гельбовича, котрий збільшив їм панщину і жорстоко з ними поводився, прагнучи помститися за доноси про його

участь у польському повстанні. «Найближчим» начальством виявився земський ісправник – рідний небіж поміщика Понговського, який найняв Гельбовича, тому заявниками були змушені одразу звернутися у вищі інстанції. Перелічуючи факти принижень і необґрунтованих покарань з боку Гельбовича і його друзів-шляхтичів, селяни просили надіслати «неупередженого» чиновника для проведення розслідування.

Київський військовий губернатор передав справу у Приватну комісію м. Радомисля, спеціально підкресливши в листі, що «хотя и в других поветах Киевской губернии были мятежи, но только один Радомисльский повет отличается частными жалобами крестьян на угнетение помещиков и другие беспорядки по именням, а сие самое доказывает, что вы не обращаете внимания на благосостояние крестьян» [11, 4 зв.]. 9 листопада 1831 р. був підготовлений рапорт Радомисльської приватної комісії, який стверджував, що збільшення панщини «не подтвердилось», «да и самые жалобы сознались, что они никаких угнетений со стороны эконома Гельбовича в отработывании повинностей не чувствуют» [11, 5 зв.]. Так само «не подтвердились» і повідомлення про підтримку Гельбовичем польського повстання.

Попри наведені приклади, російську адміністрацію таки непокоїло питання захисту селян від помсти з боку амністованих поміщиків – учасників повстання. У 1835 р. при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторстві була створена Таємна комісія із заходів для захисту селян від переслідування з боку поміщиків за донесення на них про участь у польському повстанні. Щоправда, результат її роботи виявився доволі скромним – вона рекомендувала обмежитися «освобождением от власти помещиков тех только крестьян, которые доносами своими... возбудили против себя вечную вражду», а оскільки вони не могли виступити з донесенням без згоди всієї громади, слід було «освобождение сие распространить на целые селения, не касаясь других деревень того же владельца, в коих на него никаких доносов ... не было» [8, арк. 36 зв.].

Вочевидь «возбудить вечную вражду» і тим заслужити особисту свободу почастило лише... одному селянину – Семену Бурделюку, якого звільнив від кріпосної залежності Комітет західних губерній, а імператор затвердив це рішення 30 липня 1835 р. [12, с. 262].

Таким чином, хоча потенціал етнорелігійних відмінностей селян від поміщиків на землях, приєднаних від Речі Посполитої, Російська імперія й усвідомлювала, проте впродовж першої половини XIX ст. використовувала його лише тактично. Така лінія цілком зрозуміла, якщо врахувати, що імперія просто не могла до останнього триматися за становий принцип свого функціонування, оскільки відмова від нього

передбачала якісне переосмислення всіх підстав її самоідентифікації. Водночас ця об'єктивна пов'язаність зі становістю приречла Росію на соціальне, економічне і військово-політичне відставання в Європі, де модернізація економіки й армії йшли в ногу з «націоналізацією» населення (розгорнене обґрунтування цієї тези див. в [1]). Не менш болісним був перехід від станового до етнокультурного і в проєкті польської модерної нації, коли прийняття її кордонів, виходячи з етнічної належності селянського населення, означало «зменшення батьківщини» ціною колишніх східних провінцій – так званих «кресів» [15]. І хоча повстання 1830–1831 рр. активує пошуки нової легітимізації прав на регіон у середовищі і польської, і російської еліт, вони лише поступово підводять обидві сторони до нового витка «боротьби за душі» підлеглого стану, котра неминуче модифікує польський і російський національні проєкти.

Бібліографічні посилання

1. *Граціози А.* Війна і революція в Європі, 1905–1965. – К., 2005.
2. *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 272–293.
3. *Лескинен М. В.* Мифы и образы сарматизма: Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. – М., 2002.
4. *Мякотин В.* Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – СПб., 1889.
5. *Смолий В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978.
6. Российский государственный исторический архив (Санкт – Петербург). – Ф. 1263, оп. 1, д. 129.
7. Центральний державний історичний архів України (Київ) (Далі – ЦДАУК). – Ф. 442, оп. 1, спр. 1224.
8. ЦДАУК. – Ф. 442, оп. 785, спр. 213.
9. ЦДАУК. – Ф. 533, оп. 2, спр. 198.
10. ЦДАУК. – Ф. 533, оп. 2, спр. 906.
11. ЦДАУК. – Ф. 533, оп. 2, спр. 978.
12. *Beauvois D.* Trojkał ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie, 1795–1914. Lublin, 2005.
13. *Kizwalter T.* O nowoczesności narodu. Przypadek Polski. – Warszawa, 1999.
14. *Zytkowicz L.* Rzady Repnina na Litwie w latach 1794–1792. – Wilno, 1938.
15. *Walicki A.* Idea narodu w polskiej myśli oświeceniowej. – Warszawa, 2000.

Надійшла до редакції 20.06.06